

The Central Role of Knowledge of Human Sciences (Islamic, Human, and Natural) in Accepting the Scientific Authority of the Holy Quran

Mohammad Hadi Mansouri¹, Mostafa Karimi², and Mohammad Sadegh Ardalan³

1. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith, Maaref Islamic University, Qom, Iran: mansouri@maaref.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Tafsir and Quranic Sciences, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran: karimi@qabas.net

3. Corresponding Author, PhD Candidate in Islamic Knowledge Education, Concentration in Quran and Islamic Texts, Maaref Islamic University, Qom, Iran: m.sadeghardalan@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 10 March 2025

Received in revised form:
7 April 2025

Accepted: 30 April 2025

Available online: 10 March 2025

Keywords:

Human sciences,
Scientific authority of the
Qur'an,
Acceptance of Qur'anic
authority,
Foundational role of human
knowledge,
Scientific achievements.

ABSTRACT

Objective: This study aims to explain the pivotal role of familiarity with human sciences (Islamic, social, and natural sciences) in acknowledging and enriching the scientific authority (marja'iyyah 'ilmiyyah) of the Qur'an. The significance of this research lies in the fact that the Qur'an, as the final divine scripture and ultimate source of guidance, influences structured sciences more effectively when engaged with human intellectual achievements.

Method: The research employed a descriptive-analytical method based on library studies. It analyzed how awareness of human sciences contributes to the realization and effectiveness of the Qur'an's scientific authority.

Results: Findings reveal that: Familiarity with human sciences is a central foundation for the enrichment and perfection of the Qur'an's scientific authority. Insights from human sciences play a critical role in problem identification, concept clarification, structural refinement, theory formulation, and Qur'anic interpretation.

Although understanding the Qur'an does not depend on prior sciences, engagement with them enhances Qur'anic theorization. Muslim scholars such as 'Allamah Tabataba'i utilized human knowledge in thematic exegesis to achieve a more comprehensive understanding of Qur'anic perspectives.

Conclusions: The scientific authority of the Qur'an presupposes intellectual foundations such as possibility, credibility, and comprehensiveness. Awareness of human sciences, while compatible with the intrinsic richness of the Qur'an, enables Qur'anic theorization and provides effective solutions to individual and societal challenges.

Cite this article: Mansouri, M.H. & Karimi, M. & Ardalan, M.S. (2025). The Central Role of Knowledge of Human Sciences (Islamic, Human, and Natural) in Accepting the Scientific Authority of the Holy Quran. *The Quran and Science*, 19 (36), 105-134.
<https://doi.org/10.22034/qve.2025.18571.1733>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qve.2025.18571.1733>

Introduction

God Almighty revealed the Quran as an eternal, comprehensive, and final reference for human knowledge and guidance in all aspects of human life to the Prophet Muhammad (PBUH). By safeguarding this book from distortion, He has introduced adherence to the Holy Quran and the Ahl al-Bayt as the only path to salvation from misguidance. One of the key dimensions of practical and cognitive adherence to this heavenly book is the scientific authority of the Quran. Scientific authority refers to the significant influence of the Quran on structured sciences. This influence manifests in various fields of knowledge, including Islamic sciences, human sciences, and natural sciences, through various means such as inferential, inspirational, complementary, regulatory, and perceptual perspectives. However, it should be noted that this influence does not necessarily imply direct influence in all areas of sciences. In fact, the intended definition of science encompasses any structured science that covers a range of theories, foundations, propositions, and issues, establishing a systematic and coherent connection among them. Such a definition encompasses all human sciences, including natural sciences and human sciences, as well as Islamic sciences such as theology, ethics, and jurisprudence.

Research Method

The present writing, organized through a descriptive-analytical method and library study, aims to analyze the effectiveness of the central role of knowledge of human sciences and its importance in accepting, enriching, and completing the scientific authority of the Holy Quran. The objectives of this research include providing scientific foundations for realizing the scientific authority of the Quran, institutionalizing the authority of the divine book in the process of knowledge production, and basing social and cognitive systems at both micro and macro levels on the teachings of the Quran.

Findings

The present writing, organized through a descriptive-analytical method and library study, aims to analyze the effectiveness of the central role of knowledge of human sciences and its importance in accepting, enriching, and completing the scientific authority of the Holy Quran. The objectives of this research include providing scientific foundations for realizing the scientific authority of the Quran, institutionalizing the authority of the divine book in the process of knowledge production, and basing social and cognitive systems at both micro and macro levels on the teachings of the Quran.

Conclusion

Scientific authority encompasses specific preconditions and foundations; all sciences require reference to their background, and without a background, knowledge production from scratch will not be feasible. However, it should be noted that such authority does not imply reliance solely on the Quran but also emphasizes reason, experience, and sciences. Accordingly, it has specific preconditions and foundations, including foundations of possibility, validity, and the richness and completeness of benefiting from the scientific authority of the Holy Quran.

A key outcome of the present research is that the central role of knowledge of human sciences in the scientific authority of the Quran and Quranic theorization for resolving social and individual problems and addressing relevant issues involves employing Quranic concepts and discussions raised in other sciences. Achieving this goal necessitates that after considering human dilemmas and issues, one engages in interaction between the concepts presented in the sciences and Quranic discourse to resolve their specific issues.

The necessity of the central role of knowledge of human scientific achievements is compatible with the intrinsic richness and comprehensiveness of the scientific authority of the Holy Quran; because the inherent richness of the Quran does not permit an unknowledgeable approach to it and disregards human findings on the relevant issues.

نقش علوم بشری در مرجعیت علمی قرآن کریم

محمد هادی منصوری^۱، مصطفی کریمی^۲، و محمد صادق اردلان^۳

۱. استادیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه معارف اسلامی قم، ایران، رایانامه: mansouri@maaref.ac.ir

۲. دانشیار گروه تفسیر و علوم قرآن، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران، رایانامه: karimi@qabas.net

۳. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی، گرایش قرآن و متون اسلامی دانشگاه معارف اسلامی قم، ایران، رایانامه: m.sadeghardan@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این پژوهش با هدف تبیین نقش محوری آگاهی از علوم بشری (اسلامی، انسانی و طبیعی) در پذیرش و غنای مرجعیت علمی قرآن کریم انجام شده است. اهمیت موضوع در آن است که قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی و مرجع معرفتی بشر، برای اثرگذاری معنادار بر علوم نیازمند تعامل با پیشینه و دستاوردهای علمی بشری است.

روش: روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای است. با تحلیل داده‌ها تلاش شد جایگاه اطلاع از علوم بشری در فرآیند پذیرش مرجعیت علمی قرآن کریم روشن شود.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۸

یافته‌ها: نتایج نشان داد که: اطلاع از علوم بشری، مبنایی محوری برای غنا و کمال مرجعیت علمی قرآن است. بهره‌گیری از یافته‌های علمی بشر در مسئله‌یابی، ایضاح مفاهیم، اصلاح ساختارها، استخراج نظریه‌ها و فهم آیات نقش آفرین است. هرچند فهم قرآن کریم بر علوم بشری توقف ندارد، اما اطلاع از آنها در فرآیند نظریه‌پردازی قرآنی اهمیت بسزایی دارد. متفکران مسلمان همچون علامه طباطبائی (ره) در تفسیر موضوعی قرآن، برای دستیابی به دیدگاهی کامل‌تر از قرآن کریم از دستاوردهای علمی بشری استفاده کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها:

علوم بشری،

مرجعیت علمی قرآن کریم،

پذیرش مرجعیت علمی،

نقش محوری اطلاع،

دستاوردهای علمی.

نتیجه‌گیری: مرجعیت علمی قرآن نیازمند توجه به پیش ساخت‌های معرفتی از جمله امکان، اعتبار، و غنای آن است. آگاهی از علوم بشری، ضمن سازگاری با جامعیت قرآن، زمینه نظریه‌پردازی قرآنی و حل مسائل اجتماعی و فردی را فراهم می‌سازد.

استناد: منصوری، محمد هادی؛ و کریمی، مصطفی؛ و اردلان، محمد صادق (۱۴۰۴). نقش علوم بشری در مرجعیت علمی قرآن کریم. *قرآن و علم*. ۱۹ (۳۶)، ۱۰۵-۱۳۴. <https://doi.org/10.22034/qve.2025.18571.1733>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیة.

مقدمه

خداوند متعال قرآن را کتابی جاودان، جامع، آخرین مرجع معرفتی و هدایتگر انسان‌ها در تمام ابعاد حیات بشری بر رسول اکرم (ص) نازل فرموده و با صیانت این کتاب از تحریف، تنها راه نجات از ضلالت را تمسک به قرآن کریم و عترت معرفی نموده است. یکی از ابعاد کلیدی تمسک عملی و معرفتی به این کتاب آسمانی، مرجعیت علمی قرآن کریم است. مقصود از مرجعیت علمی قرآن در این مقاله، «تأثیرگذاری معنادار قرآن بر علوم ساخت‌یافته» است. این تأثیرگذاری در عرصه‌های گوناگون دانشی (اعم از علوم اسلامی، علوم انسانی و علوم طبیعی) و به گونه‌های مختلف (اثرگذاری استنباطی، استلهامی، استکمالی، حکمیتی و نگرشی و بینشی) جاری است. البته باید گفت که لزوماً این تأثیرگذاری تأثیر مستقیم در تمام ابعاد علوم را معنا نمی‌دهد (کارگروه مرجعیت علمی قرآن، ۱۳۹۹، ۴). از شمار مسائل مربوط به این مرجعیت، اثبات و تحکیم به مبانی و محورهای آن است. این مبانی اقسامی دارد و یکی از آن اقسام، مبانی مربوط به غنا و کمال آن است. جایگاه دستاوردهای علوم بشری در غنا و کمال مرجعیت علمی قرآن کریم به میزانی حائز اهمیت است که می‌توان آن را از ارکان مرجعیت علمی قرآن محسوب نمود؛ لذا با عنایت به جامعیت قرآن کریم، این مبانی را از دیدگاه خود قرآن بررسی می‌کنیم و در این پژوهش برآنیم تا با روش توصیفی-تحلیلی و با مطالعه کتابخانه‌ای به تحلیل کاربردی نقش محوری اطلاع از علوم بشری و نقش آن در غنا و کمال مرجعیت علمی قرآن کریم بپردازیم.

از جدیدترین کتبی که پیرامون مرجعیت علمی قرآن و نقش محوری آن نگاشته شده می‌توان به کتاب آقای سیدعلی میرکتولی با عنوان «مرجعیت علمی قرآن از منظر امیرالمؤمنین ع» (۱۴۰۰)؛ کتاب آقای اسرافیل خواجه صالحانی با عنوان «مرجعیت علمی قرآن از دیدگاه علامه طباطبائی (۱۴۰۱) و کتاب آقای غلامحسین اعرابی با عنوان «نگاهی نو به مرجعیت علمی قرآن بر پایه کلام مقام معظم رهبری» (۱۴۰۱) اشاره نمود. از مقالات شاخصی که در این زمینه به رشته تحریر درآمده، می‌توان به مقاله آقای محمدمهدی فیروزمهر با عنوان «مرجعیت علمی قرآن از نگاه شهید مطهری» (۱۳۹۸)؛ مقاله آقای محمد فاکر میبیدی با عنوان «مرجعیت علمی قرآن از نگاه علامه طباطبائی» (۱۳۹۸) و مقاله آقای مرتضی غرسبان با عنوان «مرجعیت علمی قرآن از دیدگاه دکتر گلشنی» (۱۳۹۹) اشاره نمود. از آخرین پایان‌نامه‌های نگاشته شده در این زمینه می‌توان به پایان‌نامه آقای محمد علی قاسمی با عنوان «مرجعیت علمی قرآن کریم در علوم سیاسی» (۱۳۹۷)، جامعةالمصطفی

(ص) العالمیه اشاره نمود، اما هیچکدام از آثار مذکور به صورت مستقل به نقش محوری آگاهی از دستاوردهای علوم بشری در پذیرش مرجعیت علمی قرآن کریم نپرداخته‌اند. علاوه بر آن، غالب پژوهش‌های انجام شده تاکنون از جانب قرآن کریم به علم نگریسته‌اند، اما زاویه دید پژوهش حاضر، از سوی علم به طرف قرآن کریم است و این مطلب، بر نوآوری پژوهش می‌افزاید.

مفهوم‌شناسی

«رَجَعَ» به معنای «إِنْصَرَفَ» و «عَادَ» است (ابن فارس، ۱۴۰۱ق، ج ۲، ۴۹۰). «مَرَجَعَ» یا «مَرَجِعَ»، مصدر میمی بوده و محل رجوع (معین، ۱۳۷۱، ج ۳، ۳۹۹۶) را معنا می‌دهد. «مرجعیت» از ماده «رَجَعَ»، مصدری جعلی و به معنای رجوع است (ابن منظور، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ۱۴۱). لغت‌نامه‌های انگلیسی نیز authority را که مترادف مرجع است، به نفوذ، اعتبار و نویسنده شاخص ترجمه نموده‌اند (لرنر، ۱۳۸۸، ۳۶). قرآن کریم می‌فرماید: «ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لِإِلَى الْجَحِيمِ» (صافات، ۶۸) در آیه شریفه «مَرَجِعَ» به معنای رجوع یا محل رجوع ذکر گردیده است؛ البته «مَرَجِعَ» صرفاً به معنی رجوع به امر یا مکان سابق نیست، بلکه تمام رجوعات اعم از رجوع به مکان قبلی یا هر مکانی (منافقون، ۸)، رجوع به خداوند (یونس، ۲۳)، رجوع به خلق (اعراف، ۱۵۰)، رجوع به باور حق و حقیقت (اعراف، ۱۶۸) را شامل می‌شود (فاکرمیبدی، ۱۳۹۸، ص ۱۳).

تاریخچه طرح مرجعیت علمی قرآن

عنوان مرجعیت علمی قرآن کریم از بیست سال پیش در لبنان با جلسات آقایان محمدتقی سبحانی، دکتر میرزایی و متفکران لبنانی و عربی آغاز شد و دکتر میرزایی کتابی در این زمینه به رشته تحریر درآورده است؛ اگرچه در آن کتاب نیز عنوان مرجعیت علمی بکار نرفته، اما مباحث کتاب، پیرامون مرجعیت علمی قرآن کریم است؛ از سال ۱۳۹۶ پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن کریم با پیگیری حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمد تقی سبحانی، کارگروه «مرجعیت علمی قرآن» شکل گرفت و از آن روز به بعد، این اصطلاح رسانه‌ای شد.

اگرچه میان مرجعیت علمی قرآن کریم با رجوع و بازگشت به قرآن تفاوت‌هایی دیده می‌شود، اما با این وجود، برخی از پژوهشگران معاصر، رجوع و بازگشت به قرآن کریم را با مرجعیت علمی قرآن کریم یکسان دانسته‌اند (فاکر، ۱۳۹۸، ۱۱).

تعاریف مختلف مرجعیت علمی قرآن	
تعریف اول: مقصود از مرجعیت علمی قرآن، «تأثیرگذاری معنادار قرآن بر علوم ساخت‌یافته» است. این تأثیرگذاری در عرصه‌های گوناگون دانشی (اعم از علوم اسلامی، علوم انسانی و علوم طبیعی) و به گونه‌های مختلف (انترگذاری استنباطی، استلهامی، استکمالی، حکمیتی و نگرشی و بینشی) جاری است. البته باید گفت که لزوماً این تأثیرگذاری، تأثیر مستقیم در تمام ابعاد علوم را معنا نمی‌دهد (کارگروه مرجعیت علمی قرآن، ۱۳۹۹، ۴).	تعریف جامع مرجعیت (ناظر به منبعیت، برخی گونه‌ها و لوازم و آثار مرجعیت)
تعریف دوم: منبع و مرجع معرفتی، معنای مرجعیت است؛ به صورتی که معارف علوم تجربی یا انسانی در عقل و حس (تجربه) انحصار نداشته باشد، بلکه از راه وحی و ماورایی تأمین گردد. بنابراین، به همان صورت که یک نظریه علمی طبق عقل و تجربه شکل گرفته و اثبات می‌گردد، با مرجعیت قرآن کریم طبق آیات الهی شکل می‌گیرد و طبق ادله قرآنی تدوین می‌شود. لذا نظریه‌پردازی قرآن کریم پیرامون مسائل علوم تجربی و علوم انسانی، شکل می‌گیرد (رضایی، ۱۳۹۶، ۵۷-۷۶).	مرجعیت ناظر به منبعیت
تعریف سوم: یک احتمال این است که جهت‌دهی قرآن کریم، معنای مرجعیت باشد که در این صورت اهداف و مبانی دانش‌ها، متأثر از قرآن جهت‌دهی می‌شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۷، ۱۵). چنین معنایی در قالب تحول در علوم انسانی مورد اهتمام رهبر معظم انقلاب و علامه مصباح (ره) قرار گرفته است (قاسمی، ۱۴۰۰، ص ۹۸-۹۹).	
تعریف چهارم: بعضی معتقدند سنجش گزاره‌های علم با قرآن کریم، مرجعیت نام دارد. درحقیقت، باید همه گزاره‌های موجود در یکی از عرصه‌های علوم انسانی در قرآن کریم ذکر شده باشد و در صورت عدم ذکر در قرآن، با متد، مبانی و با آیات الهی و محتوا معارض نباشد (عظیمی، ۱۳۹۶، ۱۶۴).	تعریف مرجعیت ناظر به برخی گونه‌ها
تعریف پنجم: معنای مرجعیت این است که از اطلاعات قرآن کریم و داده‌های آن می‌توان به جهت احداث، تکمیل و تحول در علوم انسانی بهره گرفت (عالمی، ۱۳۹۶، ج ۱، ۱۲۰).	
تعریف ششم: کشف مسأله‌های یک موضوع از قرآن کریم که در قالب تفسیر موضوعی قرآن کریم، مرجع و منبع پژوهش قرار می‌گیرد، مرجعیت نام دارد. درحقیقت، دانشمندان قادر خواهند بود که از این منبع معرفتی در حیطه‌های مبانی و اهداف علوم انسانی استفاده نمایند (رضایی، ۱۳۹۶، ۱۵).	
تعریف هفتم: مرجعیت در حقیقت، قبول حاکمیت قرآن کریم در عرصه دیدگاه‌های اعتقادی و کنترل نمودن کنش‌های انسانی پیرامون حکمت عملی و قرار دادن سعی و کوشش‌های علمی انسان در جهت نیل به کمال و سعادت حقیقی است؛ به صورتی که در جنبه‌ها و ابعاد گوناگون علم بشری، روح توحید در جریان باشد (طوسی و عالمی، ۱۳۹۶، ۱۴۴).	تعریف مرجعیت ناظر به لوازم و آثار مرجعیت
تعریف هشتم: پاسخگویی قرآن کریم به نیازهای زمانه، معنای مرجعیت است. درحقیقت، مسائل جدید و پرسش در هریک از عرصه‌های حیات انسان به قرآن کریم عرضه می‌شود و با مراعات قواعد خاص و عام تفسیر، پاسخ قرآن اصطیاد می‌گردد (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۲، ۲۳۲).	

دیدگاه برگزیده (دیدگاه اول)

با توجه به اینکه برخی تعاریف، صرفاً مرجعیت را از لحاظ لغوی، لوازم و آثار و اشاره به برخی از گونه‌های مرجعیت مورد کاوش قرار داده بودند و کافی نبودند، به نظر می‌رسد تعریف کارگروه مرجعیت علمی قرآن کریم (دیدگاه اول) که به آن اشاره شد، با توجه به جامعیت لازم، مناسب‌ترین تعریف مرجعیت علمی قرآن کریم و دیدگاه برگزیده است.

درحقیقت، مقصود از علم در تعریف موردنظر، هر نوع علم ساخت‌یافته‌ای بوده که گروهی از نظریه‌ها، مبانی، گزاره‌ها و مسائل را پوشش داده و به شکلی روشمند و منسجم، میان آنها پیوند برقرار می‌کند. چنین تعریفی، تمام علوم بشری، اعم از علوم طبیعی و علوم انسانی را در بر گرفته و علاوه بر آن، علوم اسلامی مانند کلام، اخلاق و فقه را شامل می‌شود. بنابراین، یکی از اهداف مهم مرجعیت علمی قرآن کریم، نهادینه گشتن مرجعیت کتاب الهی در فرآیند تولید علم و محتوای علوم است.

محوریت اطلاع از دستاوردهای بشری در پذیرش مرجعیت علمی قرآن کریم و غنا و کمال آن

نقش اطلاع از دانش بشری از محورهای غنا و کمال مرجعیت علمی قرآن کریم محسوب می‌شود؛ زیرا مخاطب با توجه به آن، سعی در آگاهی از دستاوردهای علمی پیرامون مسأله مورد نظر تحقیق دارد. این اطلاع یافتن به طرق مختلف در مرجعیت علمی قرآن کریم نقش دارد؛ کسی که به تأثیرگذاری اطلاع از دیدگاه‌ها در مرجعیت علمی قرآن اعتقاد ندارد، در پی چنین کسب اطلاعاتی نرفته و از آثار آن بی‌نصیب می‌ماند که سبب تبیینی متفاوت از تحقیق فرد معتقد به آن خواهد گردید. در قرآن، انبوهی از آیات وجود دارد که موضوعاتی چندتباری در آنها کانون توجه مخاطبان قرار گرفته است. اطلاع مخاطب از علومی که به آنها نظارت دارد، در چنین مواردی به طرق گوناگون در فهم قرآن کمک می‌کند؛ مانند:

الف) ترجیح دادن یک احتمال از سایر احتمالات

برای نمونه، به همان صورت که مرحوم علامه طباطبایی اشاره نموده، می‌توان به تأثیر برخی از مباحث روان‌شناسی در ترجیح دادن اعتقاد به تأثیر صریح شیطان در جنون انسان بر دیدگاه تأثیر غیر صریح در آیه شریفه ربا و مس نمودن انسان توسط شیطان (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۴۱۳)، اشاره نمود.

ب) تفصیل نمودن برخی بیانات اجمالی آیات شریفه

ارائه نمودن تبیین گویاتر و واضح‌تر از آیات شریفه (صدر، ۱۴۱۶ق، ج ۴: ۱۱۹) و زمینه‌سازی برای کشف نمودن حلقات مفقود (بابایی و دیگران، ۱۳۷۹ش، ۳۶۷-۳۷۳) از این تفصیلات است؛ اما تمام این موارد، صرفاً در طول کمک به فهم و درک صحیح مراد خداوند متعال از آیه مورد نظر محقق است؛ برای مثال، در تفسیر آیه «وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ» (یس، ۳۸)؛ اطلاع از منظومه شمسی و حرکت انتقالی خورشید که در علم فیزیک نوین قابل طرح است، فهم و درک کامل‌تر و بهتر کیفیت حرکت خورشید را میسر می‌نماید.

نقش محوری اطلاع از دانش بشری در مرجعیت علمی قرآن کریم و نظریه‌پردازی قرآنی به جهت حلّ و فصل مشکلات اجتماعی و فردی و پاسخ به مسائل مورد نظر با بکار گرفتن مفهوم‌های قرآنی و مباحث مطرح شده در سایر علوم است؛ نیل به این هدف، مقتضای این است که بعد از در نظر گرفتن معضلات و مسأله انسانی، با تعامل میان مفهوم‌های مطروحه در علوم و گفتمان قرآنی، به حلّ مسأله مورد نظر خویش دسترسی پیدا کنیم.

ج) تولید قاعده قرآنی

اعتقاد به نقش محوری اطلاع از دستاورد علم بشری در عمل مرجعیت علمی قرآن کریم، از رهگذر قاعده‌ای که از آن دست می‌دهد، نقش‌آفرینی می‌نماید. براساس قاعده ضرورت دستیابی دیدگاه‌های بشری پیرامون مسأله از مراحل مرجعیت علمی قرآن کریم، به دست آوردن دیدگاه‌ها در مسأله مورد نظر است که در اعتبار مرجعیت علمی کتاب الهی اهمیت دارد. بنابراین، مخاطبی که می‌خواهد یک موضوع را از آیات قرآن بررسی کند، باید اطلاع خود از اندیشه‌های انسانی و تجربه‌ها را وسعت داده و در مسائل مورد نظر، علم کافی را به دست آورد (صدر، ۱۴۲۱ق، ۲۹-۳۳) تا از اثرات آن در مرجعیت علمی قرآن کریم بهره‌مند گردد.

متفکران مسلمان و دقیق، در بررسی و تبیین یک موضوع با استفاده از آیات قرآن کریم به دستاوردهای علوم بشر اهتمام داشته‌اند؛ مثلاً علامه طباطبایی (ره) هنگام بررسی نظر قرآن کریم پیرامون زن، ابتدا شخصیت زن را در جوامع و ملت‌های گوناگون غیرعربی و عربی در ادوار مختلف بررسی نموده و پس از آن، آیات مورد نظر را به شکل موضوعی با توجه به مرجعیت علمی قرآن کریم تفسیر می‌نماید؛ برای استخراج کامل‌تر دیدگاه قرآن از دستاورد بشری استفاده نموده و نتیجه می‌گیرد که قرآن کریم به زن نسبت

به سایر نگاه‌ها، رویکردی عادلانه‌تر، درست و برتر دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۲۶۱-۲۷۷). شهید صدر با این روش، نظامات اقتصادی عصر خویش یعنی نظام سرمایه‌داری و سوسیالیستی را بررسی نموده و نظام مورد تأیید قرآن کریم و روایات را توضیح و دیدگاه قرآن کریم را تحت عنوان نظریه برتر ارائه می‌نماید (صدر، ۱۴۱۷ق، ۱۵۳-۲۳۹؛ ۲۷۷-۲۸۱؛ ۲۱۴-۲۸۱).

ارتباط معرفتی میان علوم روز با تفسیر قرآن کریم

ممکن است سؤال شود که برای ایجاد ارتباط معرفتی میان علوم روز که روشی قیاسی و استقرایی دارند، با تفسیر قرآن کریم که روشی اجتهادی دارد، چه تدبیری اندیشیده شده و چگونه خروجی دیدگاه مختار مورد پذیرش اهل علوم جدید و مورد پذیرش مفسران مجتهد نیز می‌گردد؟ باید گفت، در حقیقت، دانش تفسیر، عناصری همچون مبانی و قواعد تفسیر، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، علوم قرآنی، شیوه‌های پژوهش و توضیح آیات (تفسیر اصطلاحی) را در برمی‌گیرد.

مباحث قرآن و علوم روز، زیرمجموعه‌ای از گرایش‌های تفسیری است؛ به این معنا که تفاسیر علمی با اهتمام به تخصص مفسر، رنگ ویژه‌ای به خود می‌گیرد. لذا مباحث میان‌رشته‌ای قرآن و علوم روز همچون تفاسیر مدیریتی، حقوقی، سیاسی، اقتصادی و تربیتی شکل گرفته که هر کدام فرعی از فروع گرایش‌ات تفسیری است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۴، ۱۶-۱۵). مضاف بر آن، دستاوردهای بشری اطمینان‌آور می‌تواند به عنوان قرینه، منبع و مستند تفسیر مورد استفاده قرار گیرد.

در صورتی که علوم قرآنی را بتوان به دو بخش علوم قرآنی سنتی و علوم قرآنی جدید (همچون مباحث هرمنوتیک، زبان قرآن و ... تقسیم‌بندی نمود، مباحث میان‌رشته‌ای را قرآن و علوم روز علی‌الخصوص اعجاز علمی کتاب الهی را می‌توان بخشی از علوم قرآن جدید محسوب نمود.

برخی صاحب نظران مانند آیت‌الله معرفت (ره) بر این باورند که علوم تجربی، به جهت استقراء ناقص، غیر قطعی بوده و نمی‌تواند برای انسان یقین‌آور باشد. از جهت دیگر، وحی خداوند که قرآن نمونه بارز آن است، خطاناپذیر، قطعی و خدشه ناپذیر است. لذا ما نمی‌توانیم مطالب علوم تجربی را به صورت قطعی و حتمی به کتاب الهی نسبت داده و قائل شویم که نظر قرآن نیز همین است؛ بلکه با عنایت به موافقت دانش‌های جدید با ظاهر آیه شریفه، باید گفت: محتمل است که کتاب الهی بیانگر فلان مطلب علمی باشد؛ براساس چنین دیدگاهی، اگر کسی به قرآن کریم نسبت قطعی بدهد، تحمیل محسوب شده که جایز نیست؛ زیرا چه‌بسا منجر به تفسیر به رأی و تطبیق شود. لذا باید دانش‌ها را بر کتاب الهی عرضه نمود، نه قرآن کریم را بر دانش‌ها.

پرواضح است که علوم تجربی، صرفاً ابطال‌پذیر بوده و قادر به اثبات اطمینان همراه با مطابقت واقع (یقین به معنای اخص) نیست؛ در صورتی که وحی الهی، از دیدگاه مؤمنان به بیان حقایق عالم پرداخته و خطا و اشتباه در آن راه ندارد (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۸، ۲۴۱-۲۴۲). لذا معیار و ملاک تفسیر آیات شریفه با رویکرد علمی نیز، استفاده از دستاوردهای اطمینان‌آور، بهره‌گیری از گونه مناسب و صحیح تفسیر علمی و دلالت صریح آیه شریفه بر مطلب علمی و عدم تطبیق و تحمیل بر آن است که استخدام علوم در تبیین و فهم آیه شریفه است (رضایی اصفهانی، همان، ۲۵۲).

ضرورت و اثر

ضرورت شاخص اطلاع از دستاوردهای بشری در تولید علم با نظریه پردازی قرآن بنیان و پذیرش مرجعیت علمی کتاب الهی، در علوم روز آشکار می‌شود؛ اما این مطلب نیازمند آشنایی دقیق با مراحل اصلی نظریه‌پردازی است که در ادامه به مراحل آن می‌پردازیم:

۱. مسأله‌یابی

اولین مرحله در نظریه پردازی و پژوهش، تشخیص مسأله و مسأله‌یابی است (دانایی فرد، ۱۳۸۸، ۱۵). با به‌روز رسانی دستاوردهای علوم بشری، مسائل و سؤالات بدیعی پیش روی محقق قرار می‌گیرد و پژوهشگر را به سعی و تلاش وادار نموده و زمینه تداوم بهره‌گیری از نظر قرآن به شکل شفاف و با توجه به افزایش تجربه‌های انسانی را فراهم می‌نماید؛ زیرا علم بشری پیوسته در حال پیشرفت روزافزون بوده و مسائل و ریز مسائل مطروحه در آن هر روز از روزهای پیشین بیشتر است. در حقیقت تحلیل و اثبات مسأله‌یابی در مرجعیت علمی قرآن و شمولیت کتاب الهی درباره مسائل مختلف به این شکل تأمین می‌گردد که همانطور که پیرامون تمام گزاره‌های موجود در یک علم، مکتب یا دیدگاه وجود دارد، در قرآن کریم درباره پیش‌فرض‌های آن، مطلبی دیده می‌شود یا اینکه کتاب الهی، نفیاً یا اثباتاً پیرامون آنها موضع‌گیری نموده که در این حالت یک محقق قرآنی که با علوم آشنایی دارد، قادر است چنین تک‌گزاره‌هایی را جمع‌آوری کند و با انسجام و نظم به آنها به عنوان دیدگاه قرآن کریم مطرح کند (رجبی؛ اهداف قرآن، مجله معرفت، ۱۱). در بعضی از موارد، از راه ملزومات و لوازم مسأله، دیدگاه قرآن کریم قابل اصطیاد است و برخی اوقات از طریق اصول مفروغ‌عنه گمان‌شده، شروط صدق یک دیدگاه، قابل درک و فهم است؛ به‌گونه‌ای که از ترغیب، تشویق و مانند آن نیز، دیدگاه‌هایی قابل اصطیاد است.

با بکارگیری این روش‌های گوناگون، می‌توان به دیدگاه کتاب الهی درباره مسائل گوناگون، دسترسی پیدا کرد.

ممکن است سؤال شود اطلاع از دستاوردهای علم بشری چگونه بر مسئله یابی قرآنی مدد می‌رساند؟ در حقیقت، دستاوردهای دانش بشری و نظریه‌های موجود، تحت عنوان مواد اولیه مورد استفاده بهینه قرار می‌گیرد. دستاوردهای بشری پیرامون یک پژوهش، مصالح ارزشمندی محسوب می‌شود؛ به گونه‌ای که حتی شهید صدر نیز آیات شریفه قرآن و قرینه‌های روایی را رکن درونی و دستاوردهای دانش بشری را رکن بیرونی مسئله مورد پژوهش خود یعنی تفسیر موضوعی، دانسته است (صدر؛ ۱۴۲۱ق، ۳۳).

۲. ایضاح مفاهیم

از مراحل نظریه پردازی قرآن، تعریف صحیح مسئله و مفاهیم کلیدی استعمال شده در عنوان است. برخی لغات، معانی و کاربردهای عرفی، لغوی، قرآنی و اصطلاحی متفاوتی دارند و چه بسا در برخی موارد، چند مفهوم موجود در غنا و کمال مرجعیت علمی، معادل قرآنی واحدی داشته باشد؛ تصور صحیح پژوهشگر از مسئله که به وسیله ایضاح مفهومی حاصل می‌گردد، نقش قابل توجهی در نظریه پردازی دارد. این مطلب علاوه بر فراهم نمودن زمینه لازم جهت تهیه ساختار مناسب، به تشخیص و شناسایی صحیح آیات پیرامون مسئله و رفع بعضی از اختلاف نظرها و کج فهمی‌ها کمک شایانی می‌کند.

تحلیل و اثبات ایضاح مفاهیم در مرجعیت علمی قرآن به این شکل است که تنها مرجع تفسیر و تعریف برخی از مفاهیم، قرآن کریم است؛ مانند «نماز» و «روزه». لذا در تعریف چنین مفاهیمی و تعیین شاخص‌های آنها، صرفاً استفاده از کتب لغت یا رشته تخصصی کفایت نمی‌کند و استفاده از قرآن کریم، مرجعیت دارد (کریمی؛ ۱۴۰۱، ۳۸). در صورت نبود کلید واژه مسئله مدنظر در آیات شریفه، باید واژگان شبیه آن را اصطیاد نمود و در آیات شریفه جستجو کرد. البته باید دقت نمود تا با تشابه اندک میان مفاهیم، آنها به صورت یکی انگاشته نگردد که در چنین حالتی سبب می‌شود که آثار و علل یکی به دیگری منسوب گردد؛ برای مثال: یک روان‌شناس و پژوهشگر افسردگی و علل آن از منظر قرآن کریم، با عدم دستیابی به کلید واژه افسردگی در قرآن، باید از لغات مشابه آن همچون غم و حزن استفاده نماید و هنگامی قادر است به کلید واژه مورد پژوهش حکم واژه دینی را

تعمیم و تسری دهد که با آن هم پوشانی کامل داشته و معادل آن باشد. در صورتی که تعریف دقیق و واضح افسردگی و خصوصیات آن تعیین نگردد و به دقت، مفاهیم قرآنی تبیین نشود و همچنین معادل یکدیگر بودن آنها نیز مبهم باشد، علی که در متون دینی به اشتباه برای چنین اموری ذکر گشته، برای افسردگی نیز کاربرد دارد. در چنین حالتی، پژوهشگر به تشابه مفهومی دچار می‌شود (نوری؛ ۱۳۹۱، ج ۳: ۳۹۲).

۳. ساختارسازی

تهیه یک ساختار مناسب از دستاوردهای علوم بشری نیز به طرق مختلف در فهم و درک تمام آیات قرآن کریم و مرجعیت علمی کتاب الهی نقش ایفا می‌کند؛ رسیدن به پاسخ مناسب از قرآن، از داشتن درک عمیق و نیکو از سؤال متأثر گشته و درکی شایسته از سؤال در گرو آگاهی و اطلاع از دیدگاه‌های مورد نظر درباره مسأله تحقیق است (جلیلی، ۱۳۸۷ ش، ص ۲۰۲-۲۰۳) که تهیه طرح اولیه و ساختار مناسب، مسیر اصلی و صحیح را برای محقق تعیین می‌کند؛ لذا پژوهشگر هر چه بیشتر به دیدگاه‌های مطروحه پیرامون آیات تکوینی خداوند متعال و عالم هستی آگاه گردد، قدرت او در فهم قرآن و کتاب تشریح خداوند بیشتر می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ۴۴۹). بنابراین، آگاهی از دستاوردهای علوم بشری از رهگذر طرح اولیه و ساختارسازی مناسب و بررسی تک‌تک آیات قرآن کریم در تبیین یک موضوع از قرآن کریم تأثیرگذار است.

با پذیرش تعریف مورد نظر در مرجعیت علمی قرآن، تاثیر گذاری اطلاع از دستاوردهای علم بشری در اصلاح نمودن ساختار به این صورت قابل تصور است که محقق هنگامی که آخرین نظریات اندیشمندان را در مسئله مورد نظر به دست آورد، می‌تواند ساختاری جامع و مانع از مسئله مورد نظر ارائه دهد که تمام بخش‌های یک پژوهش را شامل شود و عناوین بی ربط را از خود خارج سازد. در حقیقت، این ساختار جامع، محدوده و ابعاد تحقیق را مشخص نموده و از انحراف و حاشیه روی پژوهش از مسیر اصلی خود به پژوهشگر کمک می‌کند تا در هنگام مطالعه اکتشافی قرآن کریم، با توانمندی محکم تری، آیات شریفه مربوط به تحقیق را شناسایی نموده و پیرامون مسئله تحقیق، به آیات بیشتری دست یابد. گردآوری آیات بیشتر نیز، درحقیقت زمینه بهره مند شدن از معارف و احکام قرآن را افزونی می‌بخشد (کریمی؛ ۱۴۰۱، ۴۱).

۴. پیشینه‌شناسی

اطلاع پژوهشگر قرآنی از یافته‌های انسانی پیرامون مسأله تحقیق، در ارزیابی او از جواب‌ها و دیدگاه به دست آمده، تأثیرگذار بوده و او را یاری می‌نماید؛ زیرا علم بشری نیز همواره درصدد کشف واقعیت است. اگر دانش بشری با نظریه استخراج شده از قرآن کریم موافق باشد، از رهگذر تعیین نمودن آن در ارزیابی نظریه قرآنی تأثیرگذار است و اگر از قرآن کریم به نظری مخالف با دیدگاه مقبول و رایج عالمان آن مسأله رسیدیم، چه‌بسا ما در استنباط دیدگاه قرآن کریم، روش صحیحی را طی نکرده‌ایم؛ لذا باید حداقل بعضی از مراحل تحقیق، بویژه گردآوری آیات، تبیین آیات در جایگاه خویش و استخراج را بازبینی نمود. در صورتی که دیدگاه مستخرج از قرآن کریم پس از بازبینی تثبیت گشته و از قطعیت و جزم برخوردار باشد، همان صحیح است. هرچند با نظریه رایج در مسأله مخالف باشد (صدر، ۱۴۲۱ق، ۲۰-۲۱).

۵. جمع‌آوری آیات

در هر پژوهش، بعد از تعیین نمودن مسئله، ایضاح، تهیه نمودن ساختار و پیشینه‌شناسی، مواد اولیه ضروری جمع‌آوری شده و در ذیل ریزعنوان‌ها قرار می‌گیرد. اهمیت این مرحله به اندازه‌ای است که ناکامی پژوهشگر در انتخاب مصالح اولیه، از موانع شاخص موفقیت او و عامل کاهش اثربخشی و کارایی تحقیق است. برای رسیدن به تصویر و تحلیلی جامع از نگاه قرآن کریم پیرامون مسئله تحقیق، شایسته است که تمام آیات مرتبط در تمام قرآن نفیاً و اثباتاً در تمام کتاب الهی جستجو و به صورت کامل جمع‌آوری شود؛ زیرا ممکن است غفلت از یک آیه شریفه، سبب مبهم شدن بخشی از نظریه قرآن کریم گشته و چیزی که استخراج و عرضه می‌گردد، تصویری تام و کامل از دیدگاه قرآن نباشد.

فایده دسته‌بندی آیات جمع‌آوری شده این است که به تصحیح و تکمیل ساختار و زمینه‌سازی برای انجام مراحل بعدی کمک می‌نماید (کریمی، ۱۴۰۱، ۵۶-۵۷).

برای نمونه، با دستاوردهای علم اصول به راحتی سه دستگی آیات مربوط به شفاعت در قرآن کریم، قابل تجزیه و تحلیل است؛ در حقیقت، گروه اول از آیات شریفه، به طور مطلق به نفی شفاعت می‌پردازد؛ مانند «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ

وَلَا شَفَاعَةً وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ» (بقره، ۲۵۴). گروه دوم آیاتی است که به نفی منفعت شفاعت برای مجرمان می پردازد؛ مانند آیه «فَمَا تَتَفَعَّلُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ» (مدثر، ۴۸). گروه سوم آیاتی است که با استثناء نمودن موارد اذن، تحقق یافتن شفاعت را به اذن خداوند متعال منوط می داند؛ مانند آیه «مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» (بقره، ۲۵۵). در بررسی این سه گروه از آیات شریفه با استفاده از دستاوردهای علوم بشری (علم اصول)، مشخص می شود که گروه دوم و سوم مقید بوده و آیات گروه اول را قید می زنند. لذا در بررسی نظریه قرآن کریم در یک مسئله، پژوهشگر قرآنی باید هر دو دسته آیات مطلق و مقید را بررسی نموده و آنها را جمع آوری کند.

۶. فرضیه سازی

همچنین اطلاع از دستاوردهای علوم بشری و اشراف بر آن، زمینه ارائه نمودن فرضیه برای مسأله اصلی و سایر مسائل دیگر را فراهم می نماید؛ زیرا احتمالاً پاسخی که علم بشری به پرسش تحقیق داده، همان است که قرآن کریم به آن نظر دارد. علی الظاهر، ارائه فرضیه در مرجعیت علمی نیز ممکن بوده و در برخی موارد، ضرورت دارد؛ زیرا به همان صورت که بعضی از نویسندگان باور دارند، در کاوش های اکتشافی و علمی توصیفی نیز، فرضیه داشتن لازم است (موسوی نسب، ۱۳۹۰، ۶-۷)؛ زیرا یک تحقیق علمی، کوششی جهت حل مسئله یا معلوم نمودن مجهول است. چه بسا مجهول، ماهیت، حالات یا وضعیت یک شیء باشد؛ لذا تمام آنها، روش تحقیق علمی را طلب نموده و محققان باید در تمام تحقیقات علمی فرضیه بسازند. فرضیه ها در تحقیقات توصیفی، بیانگر وجود حالات، صفات، شرایط، ویژگی های اشخاص و اشیاء، پدیده ها و موقعیت ها هستند (هومن، ۱۳۸۴، ۴۴).

۷. نظریه پردازی و استخراج نظریه قرآنی

نظریه، مجموعه گزاره های منظومه ای است که وجود امری را به اثبات می رساند؛ چستی و کیفیت چیزی را توضیح داده یا شایستگی رفتاری و ضرورت انجام یک کار را توجیه می نماید (کریمی، ۱۴۰۱، ۱۴۸). وظیفه این مرحله، استخراج نظریه با بکارگیری مراحل سابق است. وظیفه پژوهشگر قرآنی در این مرحله این است تا چیزی را که ارائه می دهد، خصوصیات نظریه را دارا باشد. او با مقارنه مدلول آیات شریفه و نگاه کلان و جامع به آیات و با بکارگیری مراحل قبلی، به استخراج نظریه قرآن می پردازد.

آگاهی کسی که می‌خواهد به تبیین یک موضوع از قرآن کریم با جمع‌بندی آیات قرآن بپردازد، آگاهی او پیرامون دیدگاه‌های دانش بشری درباره مسأله مورد پژوهش، او را در به دست آوردن دیدگاه قرآن، یاری می‌رساند.

وجه برتری دیدگاه سیستماتیک و بررسی یک موضوع از قرآن کریم با بررسی تمام آیات در آن موضوع در مقایسه با تبیین تک‌تک آیات در انبوهی از موارد، از این امر ناشی می‌شود. برخی از مفسران نیز در همین راستا، تفسیرهای موضوعی قرآن کریم را به تفسیر موضوعی بیرونی و تفسیر موضوعی درونی، تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای و تفسیر موضوعی تطبیقی تقسیم نموده و منحصر دانستن ضرورت بهره‌گیری از دانش‌های بشری در تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای، نمی‌تواند قابل دفاع باشد (رضایی اصفهانی، بی‌تا، ۳۱-۳۹). استفاده از علم بشری، تمام تحقیقات قرآنی را شامل می‌شود که دانش‌های بشری پیرامون موضوع آن تکلم نموده است؛ حتی در فهم مفاهیم قرآنی که با بررسی تک‌تک آیات قرآن کریم صورت می‌گیرد، استفاده از علم بشری ضروری است (درزی قراملکی و پهلوان، ۱۳۹۲، ۹۴-۹۶).

۸. ارزیابی نظریه

شایسته است که یک نظریه قرآنی مستخرج، از نظر صحت و سقم، مورد ارزیابی قرار گیرد. البته باید توجه داشت که دقت در مراحل سابق، ما را از ارزیابی پایانی بی‌نیاز نمی‌کند و باید ارزیابی به دو صورت بیرونی و درونی انجام گیرد. در ارزیابی بیرونی، یک نظریه از لحاظ همخوانی با مسلمات قرآن و روایات، دستاوردهای قطعی علم بشری و حقیقت‌های خارجی، قابل ارزیابی است. ارزیابی درونی از نظر استحکام داخلی و مبزا بودن از تعارضات محتوایی، تعمیم و پوشش نسبت به همه موارد و مصادیق حقیقی خویش و قابلیت اجرا داشتن، قابل ارزیابی است.

نظریه قرآنی مستخرج، با معارف روایات قطعی اهل بیت (ع)، نباید در تضاد باشد؛ زیرا براساس ادله و شواهد قطعی، آنها به همه حقیقت‌های قرآنی اشراف دارند (کریمی، ۱۴۰۱، ۱۷۶).

خدمات علوم و دستاوردهای بشری در تبیین غنا و کمال مرجعیت علمی قرآن کریم

با توجه به اینکه ساحت‌های گوناگون قرآن کریم، بر جنبه‌های مختلف دانش‌ها، اثرات مهمی بر جای می‌گذارند، معارفی که از سایر منابع و طرق حاصل می‌شوند نیز می‌توانند در رفتار و فهم دینی ما اثرگذار باشد. در ادامه به بعضی از مواردی که دانش‌های گوناگون قادرند به فرامین قرآنی و معرفت دینی کمک کنند، اشاره می‌گردد:

الف) اثر دانش بر اثبات یا درک گزاره‌های توصیفی قرآن کریم و دین

از خدمات علوم تجربی به قرآن کریم و معارف آن، این است که بخشی از نتایج قطعی این دانش‌ها، جهت اثبات بعضی از گزاره‌های دین استعمال می‌شود. قسمتی از چنین گزاره‌هایی، بیانگر حقایق هستند که از یافته‌های علمی می‌توان به عنوان یکی از صغری‌ها و مقدمات برهان‌های فلسفی اثبات آنها استفاده نمود (مصباح یزدی، ۱۳۶۰، ج ۱: ۱۵)؛ برای نمونه، دانش زیست‌شناسی می‌تواند به روش خویش، نظم فوق‌العاده و ارتباط پیچیده بین اجزای موجودی زنده را کشف نماید که به زندگی و رشد آن کمک می‌کند؛ اگر چنین یافته‌های علمی را در قالب دستگاه استدلال فلسفی بگذاریم و کبری (مقدمه عقلی) به آن ضمیمه کنیم که هر نظمی توسط ناظمی مطلع خلق شده است، باید نتیجه گرفت که نظام هستی با این نظم حساب شده و دقیق خویش، به ناظمی مطلع وابسته است. بنابراین، به این شکل، یافته‌های علمی تجربی برای خدمت به اثبات اصولی اعتقادی از معارف قرآن کریم و دین بکار می‌رود. از جهت دیگر، مسائلی که از رهگذر وحی مبرهن گشته و به صورت آموزه‌ها و متون دینی به ما انتقال یافته‌اند، نعمت‌های خداوند بوده که فقط برای مؤمنان دارای یقین هستند. بعضی از این حقیقت‌ها قابل اثبات و تبیین از طرق تجربی یا عقلی نیز هستند. اثبات این مسائل با بکار بردن مقدمات و روش‌های مورد پذیرش سایرین، می‌تواند به آنها کمک کند تا علاوه بر اینکه به فهم آن حقیقت‌ها راه یابند، از طریق آن به حقایق معارف قرآن کریم پی برده و به منشأ هدایت راهنمایی شوند (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ۱۲۲). علاوه بر موارد مذکور، با اثبات چیزهایی که در دین مبین اسلام پیرامون حقایق عقلی و تجربی ذکر شده و قیاس آنها با سایر نظریات فلسفی و علمی، (مرجعیت علمی قرآن کریم) علو اسلام را می‌توان ثابت نمود (مصباح یزدی، همان، ۲۸).

ب) اثر دانش بر اثبات یا درک اوامر و نواهی قرآن کریم و دین

۱. یکی از خدمات علم که قادر است در ساحت مسائل دستوری و عملی، در اختیار معارف قرآن کریم و دین قرار دهد، مساعدت در ساحت موضوع‌شناسی احکام است. اگرچه در دین اسلام، تمام احکام به صورت کلی بیان گشته و می‌توان با استناد به آنها، در تمام شرایط، احکام جزئی را استخراج و استنباط نمود، اما برای تطبیق چنین احکام کلی بر مصادیق ویژه آن بر هر مکان و زمان و با عنایت به شرایط گوناگون، لازم است خصوصیات وضعیت فعلی به دقت شناخته شده تا حکم مرتبط با آن

مشخص شود؛ چه بسا جهت تشخیص ویژگی‌های موضوع حکمی دینی، محتاج این باشیم که از برخی روش‌های تجربی همچون آمار استفاده نماییم. علاوه بر آن، در تزامن دو مصلحت که سبب دو حکم متفاوت می‌شود، ممکن است لازم باشد که به جهت تشخیص مصلحت اهم، از یافته‌های نیمه‌تجربی علوم انسانی یا طبیعی و تجربی، استفاد شود. نکته حائز اهمیت این است که در چنین اموری استفاده از روش تجربی به این معنا نیست که مثلاً استقراء یا آمار، قادر به تعیین احکام حقوقی دین یا تغییر آن هستند؛ بلکه آنها صرفاً زمینه‌های مفسده و مصلحت را معرفی نموده و به عبارت دیگر، موضوع را معین می‌کنند (مصباح یزدی، ۱۳۹۷، ۲۹۲-۲۹۶).

۲. احکام تعبدی قرآن کریم و دین، از مصلحت‌ها و مقاصد حقیقی تبعیت می‌کند. انبوهی از این مصالح، مرتبط با سعادت اخروی انسان بوده و نمایانگر ارتباطی هستند که بین فعل اختیاری بشر با قرب به سوی خداوند و کمال نهایی وجود دارد. معرفت به اینگونه مصلحت‌ها، از تجربه و عقل خارج است، اما برخی از مصلحت‌های فرامین دینی به آثار و فوایدی مرتبط است که در این دنیا نصیب جامعه یا فرد می‌شود. این مصالح دنیایی، از طریق تجربه نیز قابل اثبات بوده و می‌توانند انذارها و توصیه‌های معارف قرآن را با مساعدت روش تجربی، اثبات و تبیین نمایند (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ۱۵).

۳. در بعضی از مسائل فقهی، اطلاعات ویژه از علوم تجربی، به فقیه کمک نموده تا در مسائل اجتماعی به شناختی دقیق و صحیح از موضوعات احکام نایل شود. درباره مسائل مستحدثه و موضوعات نوپدید، این مطلب از اهتمام قابل توجهی برخوردار است (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ۱۲۶). لذا یک فقیه، مضاف بر علوم رایج در حوزه باید از علوم روز نیز اطلاع کافی داشته باشد تا با بکار بردن قواعد در دست خود، قادر باشد احکام مبتلا به جامعه را در هر برهه زمانی تشخیص داده و براساس نظر شارع، فتوا صادر کند (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ۹۶-۹۷). ممکن است جهت شناخت مصادیق جزئی، خود ما مواردی را تجربه یا برخی موارد را از یافته‌ها و تحقیقات سایر دانشمندان استفاده کنیم؛ لذا زمینه مساعدت متخصصان رشته‌های مختلف علمی و سایر علوم به دانشمندان قرآنی این است که در تشخیص دادن مصداق، جهت موضوع قواعد کلی شرعی به او کمک کنند؛ بنابراین، به صرف دسترسی به معارف قرآن کریم و آموزه‌های اسلام، نمی‌توانیم از سایر علوم بی‌نیاز شویم؛ زیرا جهت معرفت به موضوعات، به علوم گوناگونی نیازمندیم؛ علاوه بر آن، با معرفت و فراگیری علوم، بی‌نیاز از قرآن کریم و اسلام نمی‌شویم. زیرا معرفت به علوم، (بدون مرجعیت علمی قرآن کریم) و بدون استنباط حکم آنها از معارف قرآنی و آموزه‌های دینی، قادر نیست که انسان را به سمت هدف رهنمون نماید (مصباح یزدی، ۱۳۷۲، ص ۱۹-۲۰).

برای نمونه، مرحوم صاحب حدائق با اشاره به آیه شریفه «الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا» (بقره، ۲۲): «فِرَاش» را با کروی بودن زمین منافی دانسته و زمین را تخت و مسطح گرفته است. به بیان دیگر، صاحب حدائق طبق مسطح و تخت بودن زمین و نفی کرویّت آن، به عدم لزوم اشتراك آفاق قائل شده و طبق این مبنا نظر داده است؛ در صورت تخت بودن زمین و عدم کرویّت آن، رؤیت هلال همه مناطق آن، یکسان بوده و مختلف بودن آفاق معنا ندارد (بحرانی، بی تا، ج ۱۳: ۲۶۶).

نقد

هر چند فتوای صاحب حدائق غیر مشهور بوده اما به وضوح، نقش مبنای اطلاع از دستاوردهای علوم بشری در پذیرش مرجعیت علمی قرآن کریم و غنا و کمال آن را نشان می‌دهد. علاوه بر آن، در آیه ۲۲ سوره مبارکه بقره، عبارت «لَكُم» نیز وجود دارد و چه بسا وصف «فِرَاش» را بتوان وصفی از دیدگاه زندگی عرفی افراد بشر محسوب کرد؛ به این معنا که برای شما و از منظر حیات و زندگی عرفی شما، زمین را بسط داده شده و پهن شده قرار دادیم.

شواهد و ادله تجربی و عقلایی مرجعیت علمی قرآن کریم

مرجعیت علمی کتاب الهی علاوه بر دلایل و شواهد درون دینی (قرآنی و روایی)، مشتمل بر شواهد و ادله برون قرآنی (تجربی و عقلایی) است که به صورت اجمالی به آن اشاره می‌گردد:

الف) کتاب الهی خطا ناپذیر و دستاوردهای بشری خطاپذیر

دستاوردهای بشری غالباً طبق علوم تجربی پایه‌ریزی شده و انسان جامعه معاصر را با چالش‌ها، معضلات و عوارض اساسی درگیر نموده است؛ برای نمونه، علوم انسانی حاضر که طبق اومانیزم و سکولاریسم تکوّن یافته، انبوهی از عوارض را در حوزه اجتماعی (کمبود و فقدان عاطفه و محبت در میان افراد جامعه، فساد و فحشاء، فروپاشی کانون خانواده‌ها و ...)، حوزه سیاسی (همچون ظلم و ستم‌ها، جنگ و کشتارهای بی رحمانه، تجاوزات نظامی و ...)، حوزه اقتصادی (فقر، تبعیض و شکاف طبقاتی و ...)، حوزه روان شناختی (فشارهای روحی-روانی، اختلالات و آلام روانی، عدم بهداشت روانی کافی و ...) و حوزه اخلاق و تربیت (کم‌اهتمامی یا بی‌توجهی با ارزش‌های اخلاقی، ناهنجاری‌های اخلاقی و تربیتی و ...) به دنبال داشته است. پرواضح است که در عصر کنونی، چنین علومی با توجه به اینکه از آغاز پیدایش به کژراهه رفته، به بن‌بست رسیده است؛ زیرا طبق حواس خطاپذیر و تجربه، پایه‌ریزی شده است (رضایی اصفهانی؛ ۱۴۰۲، ۷۴).

بنابراین عقل بشر حکم می‌نماید که انسان، راه دیگری را در حیطه علوم انسانی برگزیند که عاری از خطا و اشتباه باشد و آن صرفاً از رهگذر قرآن کریم قابل دستیابی است. به بیان دیگر، در استنادات علمی، مضاف بر حس و تجربه، باید به منبعی تحریف نشده، خطاناپذیر و مطمئن اعتماد و تکیه نمائیم که دستاوردهای تجربی خطاپذیر را جهت دهی نموده و ما را به سعادت برساند. لذا باید قرآن کریم، در علوم بشری نیز علی‌الخصوص علوم انسانی، مرجع علمی قرار گیرد.

بنابراین، اگرچه دستاوردهای بشری و علم تجربی، به بشر، خدمات زیادی کرده و می‌کند، اما خطاپذیر است. لذا بشر باید به سمت و سوی منبعی خطاناپذیر، یعنی قرآن کریم برود و علوم انسانی خویش را طبق آن پایه‌گذاری کند.

دیدگاه‌های زیادی درباره پیدایش قوانین علمی در فلسفه علم ارائه گردیده است؛ برای نمونه، نظریه اثبات‌پذیری که متکی بر استقراء ناقص بود و در اواسط قرن ۲۰ میلادی، کارل پوپر، به بیان نظریه ابطال‌پذیری پرداخت (پوپر؛ ۱۳۷۰ ش، ۵۶).

طبق این دیدگاه، علوم تجربی به صورت ابطال‌پذیر نبوده و ابطال‌پذیر است و در علم و دستاوردهای بشری، قانون قطعی و یقینی وجود ندارد (چالمرز؛ ۱۳۷۴ ش، ۵۲).

(ب) عدم جاودانگی و جهان شمولی دستاوردهای بشری، برخلاف قرآن کریم

از مشکلات شاخص علوم تجربی این است که از طرفی طبق حواس و تجربه بشر تکوّن یافته که دانش محدودی را (آن هم در محدوده مادیات)، به بشر عرضه می‌نماید. بنابراین، جامعیت نداشته و از جهت دیگر، چنین علمی طبق آزمایشات و تجربیات بدیع، تغییر می‌کند و جاودانگی ندارد. در صورتی که قرآن، کتابی است که خداوند آن را برای تمام جهانیان و تمام مکان‌ها نازل نموده و می‌فرماید: «تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا» (فرقان، ۱)؛ پایدار و خجسته است خداوندی که فارق حق از باطل (یعنی قرآن کریم) را بر بنده خویش فرستاد تا هشدار دهنده‌ای برای عالمیان باشد.

پرواضح است که قرآن کریم برای تمام عصور و نسل‌ها و تمام مکان‌هاست (جهان شمولی و جاودانگی قرآن کریم) و از جهت دیگر، کتابی سیستماتیک و جامع نگر است؛ به این معنا که هدایت آن، مشتمل بر تمام ابعاد اجتماعی و فردی دنیا و آخرت انسان می‌گردد. بنابراین، قرآن کریم، سزاوار و شایسته جهت‌دهی به علوم است که رویکردی جامع به حیات انسان دارد و تعالیم و دستورات آن، فرامکانی و فرازمانی، یعنی به صورت جاویدان است (گروهی از نویسندگان تحت نظر محمد تقی مصباح یزدی؛ ۱۳۹۰، ۷۶-۷۸ / رضایی اصفهانی؛ ۱۴۰۲، ۷۷ / حاجی ابوالقاسم دولابی؛ ۱۳۹۷، ۱۵۹).

ج) تجربه تاریخی تمدن ساز کتاب الهی

تمدن اسلامی دو مرتبه در طول ۱۴ قرن تاریخ اسلام، به اوج خود رسید؛ اولین بار در قرن ۴ و ۵ قمری و مرتبه دوم در قرن ۱۰ و ۱۱ قمری یعنی در دوران صفویه بود که تا حدودی مسلمانان به آموزه‌های کتاب الهی و اهل بیت (ع) پیرامون اهتمام به علم، عمل نمودند و شکوفایی و پویایی علوم، فرهنگ، تمدن، اقتصاد، صنایع و سایر موارد را به دنبال داشت. اما هر زمانی که مسلمانان از آموزه‌های کتاب الهی و اهل بیت (ع) فاصله گرفتند؛ مانند دوران بنی امیه و بخش اعظمی از دوره بنی عباس و ... به کژراهه رفتند و طعم عقب‌گرد تمدنی و فرهنگی را چشیدند و در سده‌های اخیر نیز، مبتلا به استثمار غرب، استعمار و عقب ماندگی علمی شدند (رضایی اصفهانی؛ همان، ۷۸/ ولایتی؛ ۱۳۹۰، ۱۰۱-۱۰۲/ جمعی از نویسندگان، بی‌تا، ۳۵-۴۱).

این تجربه تاریخی، نمایانگر این است که قرآن کریم اصلی‌ترین منبع به منظور جهت‌دهی به علوم و تمدن و فرهنگ است؛ به این معنا که در موارد مذکور می‌تواند مرجعیت علمی داشته باشد.

نتیجه‌گیری

۱. تعاریف گوناگونی از مرجعیت علمی قرآن ارائه شده، اما به نظر می‌رسد جامع‌ترین تعریف این است که: مقصود از مرجعیت علمی قرآن، «تأثیرگذاری معنادار قرآن بر علوم ساخت‌یافته» است. این تأثیرگذاری در عرصه‌های گوناگون دانشی (اعم از علوم اسلامی، علوم انسانی و علوم طبیعی) و به گونه‌های مختلف (اثربرداری استنباطی، استلهامی، استکمالی، حکمتی و نگرشی و بینشی) جاری است. البته باید گفت که لزوماً این تأثیرگذاری، تأثیر مستقیم در تمام ابعاد علوم را معنا نمی‌دهد.

۲. نقش محوری اطلاع از دستاوردهای علم بشری درباره مسأله مورد نظر در اصلاح نمودن ساختار، ارائه نمودن نظریه، فهم و درک آیات، استخراج نظریه و نقد آن، تأثیرگذار است.

۳. اگرچه نقش محوری اطلاع از دانش بشری در پذیرش مرجعیت علمی قرآن کریم و غنا و کمال آن اهمیت ویژه‌ای دارد، اما فهم قرآن کریم بر آن توقف ندارد؛ زیرا قرآن کریم به زبان آشکار عربی بوده و در دلالت نمودن بر معانی، بر علمی که در عصر نزول آن تأسیس نگشته یا مرحله ابتدایی خویش را می‌گذراند، متوقف نیست.

۴. ضرورت نقش محوری اطلاع از دستاوردهای علوم بشری با غنای درونی و جامعیت و مرجعیت علمی قرآن کریم سازگار است؛ زیرا غنای ذاتی قرآن کریم، مستلزم جایز بودن برخورد غیر آگاهانه با آن و عدم توجه به یافته‌های انسانی در مسأله مورد نظر نیست.
۵. تأثیرگذاری اطلاع از دستاوردهای علم بشری پیرامون مسأله مورد نظر در پذیرش مرجعیت علمی قرآن کریم و غنا و کمال آن، شامل مراحل مسئله یابی، ایضاح مفاهیم، ساختارسازی، پیشینه شناسی، جمع‌آوری آیات، فرضیه‌سازی، نظریه‌پردازی و استخراج نظریه قرآنی و ارزیابی نظریه است.
۶. اعتقاد به نقش محوری اطلاع از دستاوردهای علوم بشری در عمل مرجعیت علمی قرآن کریم، از رهگذر ارائه نمودن قاعده، ایفای نقش می‌کند. قاعده «ضرورت اطلاع پژوهشگر از دستاوردهای علم بشری در مسأله» که براساس آن یکی از مراحل مرجعیت علمی قرآن کریم، اطلاع از دستاوردهای علوم بشری در مسأله مورد نظر است.
۷. شواهد و ادله تجربی و عقلانی (برون قرآنی) مرجعیت علمی قرآن کریم مشتمل بر خطا ناپذیر بودن قرآن کریم و خطاپذیر بودن دستاوردهای بشری، عدم جاودانگی و جهان شمولی دستاوردهای بشری، برخلاف قرآن کریم و تجربه تاریخی تمدن ساز کتاب الهی می‌گردد.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه: محمد علی رضایی اصفهانی و گروهی از اساتید جامعه المصطفی (ص) العالمیّة، ۱۳۸۸، قم: انتشارات المصطفی (ص).
- چالمرز، آلن اف، ۱۳۷۴ش؛ چیستی علم، ترجمه: سعید زیباکلام، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- اسعدی و همکاران، ۱۳۹۹؛ آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ پنجم.
- ابن‌فارس، محمد، ۱۴۰۴ق؛ معجم مقاییس اللغة، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
- احسانی، محمد، ۱۳۹۳؛ مبانی تربیت عقلانی از منظر قرآن کریم، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ابن‌منظور، محمدبن مکرم، ۱۴۰۵ق؛ لسان‌العرب، قم: ادب حوزه.
- بابایی، علی‌اکبر و دیگران، زیر نظر محمود رجبی، ۱۳۷۹ش؛ روش‌شناسی تفسیر قرآن کریم، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، تهران: سمت.
- بحرانی، شیخ یوسف، بی‌تا؛ الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، مترجم: محمد تقی ایروانی، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- پوپر، کارل ریموند، ۱۳۷۰ش؛ منطق اکتشافات علمی، ترجمه: احمد آرام، تهران: شرکت انتشارات سروش.
- حاجی ابوالقاسم دولابی، محمد، ۱۳۹۷؛ فراعصری بودن قرآن کریم، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- جمعی از نویسندگان، علل پیشرفت و انحطاط مسلمین، قم: انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، مرکز تحقیقات اسلامی.
- جلیلی، سید هدایت، ۱۳۸۷ش؛ تفسیر موضوعی، بنیان‌ها و پیش‌فرض‌ها، قم: بوستان کتاب.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۸؛ تفسیر موضوعی قرآن کریم، ج ۱، (قرآن در قرآن)، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ دوم.
- ، ۱۳۷۸ش؛ تفسیر تسنیم، قم: مرکز نشر اسراء.

دانایی فرد، حسن، ۱۳۸۸؛ روش شناسی عمومی نظریه پردازی، مجله روش شناسی علوم انسانی، شماره پانزدهم، ص ۷-۳۲.

رجبی، محمود، ۱۳۹۱؛ روش تفسیر قرآن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ پنجم.
رضایی اصفهانی، محمدعلی، ۱۳۸۸؛ شیوه های تفسیر موضوعی قرآن کریم، پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره ۶، بهار و تابستان، ص ۲۹-۴۸.

رضایی اصفهانی، محمد علی، ۱۳۹۶؛ مرجعیت علمی قرآن کریم، سلسله منشورات کنگره بین المللی قرآن کریم و علوم انسانی، قم: مرکز ترجمه و نشر المصطفی (ص).

بی تا؛ نظریه پردازی های علمی قرآن، پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره ۹، صفحات ۵۷-۸۶.

۱۳۹۸ش؛ منطق تفسیر قرآن (۲)، روش ها و گرایش های تفسیری قرآن، قم: انتشارات جامعه المصطفی (ص) العالمیة، چاپ نهم.

۱۳۹۴ش؛ منطق تفسیر قرآن (۵)، قرآن و علوم طبیعی و انسانی، قم: انتشارات جامعه المصطفی (ص) العالمیة، چاپ دوم.

۱۴۰۲ش؛ مرجعیت علمی قرآن، قم: مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی (عج)، چاپ اول.

سید قطب، ۱۴۰۰ق؛ فی ظلال القرآن، بیروت: دارالشروح.
صدر، سید محمدباقر، ۱۴۲۱ق؛ المدرسة القرآنیة، مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیة للشَّهید الصِّدر.

۱۴۱۷ق؛ اقتصادنا، قم: مکتبة الأعلام الإسلامی.

۱۴۱۶ق؛ بحوث فی علم الأصول، قم: دائرة المعارف فقه اسلامی.
طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۴۱۷ق؛ المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیّه قم.

طوسی، محمدرضا/ عالمی، عبدالرؤف، ۱۳۹۶؛ رابطه مرجعیت علمی قرآن با جهانی، جاودانگی و جامعیت قرآن کریم، مجموعه مقالات نخستین کنگره قرآن کریم و علوم انسانی، قم: انتشارات المصطفی (ص).

- عظیمی، محمدشریفه، ۱۳۹۶؛ چیستی و چگونگی مرجعیت قرآن در علوم انسانی، مجموعه مقالات نخستین کنگره ملی قرآن کریم و علوم انسانی، قم: انتشارات المصطفی (ص).
- فاکر میبیدی، محمد، ۱۳۹۲؛ مبانی تفسیر روایی، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فاکر میبیدی، محمد، رفیعی، محمدحسین، ۱۳۹۸؛ مرجعیت علمی قرآن از نگاه علامه طباطبایی (ره)، فصلنامه علمی-تخصصی مطالعات علوم قرآن، سال اول، شماره اول.
- فقیه، حسین، ۱۳۹۱؛ قرآن و فرهنگ عصر نزول، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ اول.
- قاسمی، محمدعلی، ۱۴۰۰؛ مرجعیت علمی قرآن کریم در علوم سیاسی براساس لایه‌های وجودی انسان، دوفصلنامه دین و دنیای معاصر، سال هشتم، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۴.
- کریمی، مصطفی، ۱۴۰۱؛ فرآیند تفسیر موضوعی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- ، ۱۴۰۲؛ مبانی تفسیر موضوعی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- گروهی از نویسندگان تحت نظر محمد تقی مصباح یزدی، ۱۳۹۰؛ فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، تهران: انتشارات مدرسه (مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان).
- لرنر، ز؛ ۱۳۸۸، فرهنگ آکسفورد، تهران: انتشارات جنگل، چاپ چهارم.
- معین، محمد، ۱۳۷۱؛ فرهنگ فارسی، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم.
- مصباح یزدی، محمد تقی، ۱۳۹۷؛ رابطه علم و دین، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ پنجم.
- ، ۱۳۷۲؛ سلسله گفت و شنودهایی درباره مباحث بنیادی علوم انسانی، گفت‌وگو با استاد محمد تقی مصباح یزدی (ره)، فصلنامه مصباح، ۸/۲. قم: انتشارات مؤسسه امام خمینی (ره).
- ، ۱۳۷۶؛ مباحثی پیرامون حوزه، قم: انتشارات مؤسسه امام خمینی (ره).
- ، ۱۳۶۰؛ ایدئولوژی تطبیقی، ج ۱ و ۲، قم: مؤسسه در راه حق.

- ؛ ۱۳۷۵؛ سلسله درس‌هایی درباره معرفت دینی (۱)، فصلنامه مصباح، س ۵، ش ۲۰، مؤسسه امام خمینی (ره)، ص ۱۱.
- ؛ ۱۳۷۶؛ معرفت دینی، فصلنامه مصباح، ۲۱/۶، صفحات ۵-۱۶.
- ؛ ۱۳۷۸؛ رابطه ایدئولوژی و فرهنگ اسلامی با علوم انسانی، در مجموعه مقالات وحدت حوزه و دانشگاه و بومی-اسلامی کردن علوم انسانی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- ؛ ۱۳۷۵؛ معرفت دینی (۱)، قم: مؤسسه امام خمینی (ره).
- موسوی نسب، سید محمد صادق، ۱۳۹۰؛ «فرضیه؛ کجا لازم است؟»، مجله پژوهش، سال سوم، شماره ۲، پاییز و زمستان، صفحات ۵-۱۴.
- نوری، نجیب الله، ۱۳۹۱؛ به کارگیری روش تلفیقی (سه بعدی) در مطالعات علوم انسانی، مجموعه مقالات مبانی فلسفی علوم انسانی، قسمت دوم، جلد ۳، قم: مؤسسه امام خمینی (ره).
- ولایتی، علی اکبر، ۱۳۹۰؛ نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- هومن، حیدرعلی، ۱۳۸۴؛ پایه‌های پژوهش در علوم رفتاری: شناخت روش علمی، تهران: انتشارات پیک فرهنگ.

References

- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali and A Group of Professors at Al-Mustafa International University. *Quran-e Karim (The Holy Quran)*. Qom: at Al-Mustafa International University, 1388 SH (2008 CE).
- A Group of Authors, under the supervision of Mohammad Taqi Misbah Yazdi. *Falsafeh Taleem va Tarbiyat-e Islami (Philosophy of Islamic Education)*. Tehran: Madreseh Publishing (Cultural Institute of Burhan School), 1390 SH (2011 CE).
- A Group of Authors. "Alal Pishraft va Enhedate Muslimin" (Causes of the Progress and Decline of Muslims). Qom: Islamic Revolutionary Guard Corps Publishing, Office of the Leadership Representative, Islamic Research Center, n.d.
- Asadi et al. "Asibsazi-ye Jaryan-haye Tafsiri" (Pathology of Interpretative Trends). Qom: Research Institute of Theology and University, 5th Edition, 1399 SH (2020 CE).
- Azimi, Mohammad Sharifeh. "Chisti va Chegonagi Marja'iyat-e Quran dar Oloum-e Ensani" (The Nature and Mechanism of the Quran's Authority in Human Sciences). Collection of Articles from the First National Congress of the Holy Quran and Humanities, Qom: Al-Mustafa (PBUH) Publishing, 1396 SH (2017 CE).
- Babaei, Ali Akbar et al., Supervised by Mahmoud Rajabi. "Ravanshenasi Tafsir Quran Karim" (Methodology of Quranic Exegesis). Qom: Research Institute of Hawzah and University, Tehran: Samt, 1379 SH (2000 CE).
- Bahrani, Sheikh Yusuf. *Al-Hada'iq al-Nazirah fi Ahkam al-'Itrah al-Tahira (The Blooming Gardens in the Rulings of the Pure Household)*, Translated by Mohammad Taqi Irvani. Qom: Society of Teachers of Qom Seminary, n.d.
- Chalmers, A. F. "Chisti Ilm" (What Is Science), Translated by Saeed Zibakalam. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company, 1374 SH (1995 CE).
- Danai Fard, Hassan. "Ravanshenasi Omumi Nazariyeh Pardazi" (General Methodology of Theorizing). *Journal of Human Sciences Methodology*, Issue 15, Pages 7-32, 1388 SH (2009 CE).
- Ehsani, Mohammad. "Mabani Tarbiyat-e Aqlani az Manzar-e Quran Karim" (Foundations of Rational Education from the Perspective of the Holy Quran). Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture, 1393 SH (2014 CE).
- Fakhr Miybadi, Mohammad. *Maban-e Tafsir-e Ravai (Foundations of Narrative Interpretation)*. Qom: Research Institute of Islamic Culture and Thought, 1392 SH (2013 CE).
- Fakhr Miybadi, Mohammad; Rafii, Mohammad Hossein. "Marja'iyat-e Elmi Quran az Negah-e Allameh Tabatabai (RA)" (Scientific Authority of the Quran from the Perspective of Allameh Tabatabai). *Scientific-Specialized Quarterly of Quranic Studies*, Year 1, Issue 1, 1398 SH (2019 CE).

- Faqih, Hossein. Quran va Farhang-e Asr Nazol (The Quran and the Culture of the Age of Revelation). Qom: Publishing Institute of Imam Khomeini (RA), 1st Edition, 1391 SH (2012 CE).
- Ghasemi, Mohammad Ali. "Marja'iyat-e Elmi Quran Karim dar Oloum-e Siyasi Bar Asas-e Layeha-ye Vujudi Ensan" (Scientific Authority of the Holy Quran in Political Sciences Based on Human Existential Layers). Quarterly Journal of Religion and Contemporary World, Year 8, Issue 1, Serial No. 14, 1400 SH (2021 CE).
- Haji Abolqasem Dolabi, Mohammad. "Far' Asri Budan-e Quran Karim" (The Timelessness of the Holy Quran). Qom: Research Institute of Theology and University, 1397 SH (2018 CE).
- Hooman, Haydar Ali. "Payeh-haye Pazhoohesh dar Oloum-e Raftari: Shenakht Ravesh-e Elm-i" (Foundations of Research in Behavioral Sciences: Understanding Scientific Methodology). Tehran: Payke Farhang Publishing, 1384 SH (2005 CE).
- Ibn Faris, Muhammad. Mu'jam Maqayis Al-Lughah (Dictionary of the Arabic Language), Qom: Islamic Propagation Office Publishing, 1st Edition, 1404 AH (1983 CE).
- Ibn Manzur, Muhammad bin Makram. Lisan al-Arab (The Language of the Arabs). Qom: Adab-e Hawzah, 1405 AH (1984 CE).
- Jalili, Seyyed Hedayat. "Tafsir-e Mozui, Bonyan-ha va Pishfarz-ha" (Theme-based Commentary: Foundations and Assumptions). Qom: Bustan-e Ketab, 1387 SH (2008 CE).
- Javadi Amoli, Abdullah. Tafsir-e Mozui Quran Karim (Thematic Interpretation of Holy Quran), Vol. 1: (Quran in Quran). Qom: Isra Publishing Center, 2nd Edition, 1378 SH (1999 CE).
- Javadi Amoli, Abdullah. Tafsir Tasnim (Tasnim Commentary). Qom: Isra Publishing Center, 1378 SH (1999 CE).
- Karimi, Mostafa. Farayand-e Tafsir-e Mozui (The Process of Thematic Interpretation). Qom: Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 1401 SH (2022 CE).
- Karimi, Mostafa. Maban-e Tafsir-e Mozui (Foundations of Thematic Interpretation). Qom: Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 1402 SH (2023 CE).
- Lerner, Z. Farhang-e Oxford (Oxford Dictionary). Tehran: Jungle Publishing, 4th Edition, 1388 SH (2009 CE).
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. "Selsaleh Dars-ha'i Darbare Ma'refat-e Dini (1)" (A Series of Lessons on Religious Knowledge, Part 1). Misbah Quarterly, 5, No. 20, Imam Khomeini (RA) Institute, Page 11, 1375 SH (1996 CE).
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. "Selsaleh Goft-o-Shenudha'i Darbare Maba'eh Bonyadi Oloum-e Ensani" (A Series of Speeches on Fundamental Issues of Human Sciences). Conversation with استاد

- Mohammad Taqi Misbah Yazdi (RA). Misbah Quarterly, 2/8, Qom: Publishing Institute of Imam Khomeini (RA), 1372 SH (1993 CE).
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. Ideologi Taqbigi (Comparative Ideology), Vol. 1 and 2. Qom: Institute in the Path of Truth, 1360 SH (1981 CE).
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. Maba'eh Piramoon Hawzah (Issues Related to the Seminary). Qom: Publishing Institute of Imam Khomeini (RA), 1376 SH (1997 CE).
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. Ma'refat-e Dini (Religious Knowledge). Misbah Quarterly, 6/21, Pages 5-16, 1376 SH (1997 CE).
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. Ma'refat-e Dini (Religious Knowledge), Part 1. Qom: Imam Khomeini (RA) Institute, 1375 SH (1996 CE).
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. Rabeteh Ideologi va Farhang-e Islami ba Oloum-e Ensani (The Relationship of Ideology and Islamic Culture with Human Sciences). In the Collection of Articles on Unity Between the Seminary and the University and Localization of Human Sciences. Qom: Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 1378 SH (1999 CE).
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. Rabeteh Ilm va Din (The Relationship of Science and Religion). Qom: Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 5th Edition, 1397 SH (2018 CE).
- Mo'in, Mohammad. Farhang-e Farsi (Persian Dictionary). Tehran: Amir Kabir Publishing, 8th Edition, 1371 SH (1992 CE).
- Mousavi Nasab, Seyyed Mohammad Sadegh. "Farziyeh; Kَلْ Lazem Ast?" (Hypothesis; Where Is It Necessary?). Journal of Research, Year 3, Issue 2, Autumn and Winter, Pages 5-14, 1390 SH (2011 CE).
- Noori, Najibullah. "Bekargiri Ravesh-e Talfiqi (Se Ba'di) dar Mutala'eh-haye Oloum-e Ensani" (Using a Tri-dimensional Integrative Approach in Human Sciences Studies). Collection of Articles on Philosophical Foundations of Human Sciences, Part Two, Volume 3, Qom: Imam Khomeini (RA) Institute, 1391 SH (2012 CE).
- Popper, Karl R. "Monteq Ekteshafat-e Elm-i" (The Logic of Scientific Discoveries), Translated by Ahmad Aram. Tehran: Soroush Publishing Company, 1370 SH (1991 CE).
- Rajabi, Mahmoud. "Ravesh Tafsir-e Quran" (Method of Quranic Interpretation). Qom: Research Institute of Theology and University, 5th Edition, 1391 SH (2012 CE).
- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali. "Marja'iyat-e Elmi Quran Karim" (Scientific Authority of the Holy Quran), Series of Publications of the International Congress of the Holy Quran and Humanities. Qom: Center for Translation and Publication of Al-Mustafa (PBUH), 1396 SH (2017 CE).
- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali. "Marja'iyat-e Elmi Quran" (Scientific Authority of the Quran). Qom: Mahdi (AJ) Quranic Research Center, 1st Edition, 1402 SH (2023 CE).

- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali. "Monagheh Tafsir-e Quran (2), Ravesh-ha va Garayesh-ha-ye Tafsiri-e Quran" (Logic of Quranic Commentary, Methods and Interpretive Trends of the Quran). Qom: Publication of Al-Mustafa (PBUH) International University, 9th Edition, 1398 SH (2019 CE).
- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali. "Monagheh Tafsir-e Quran (5), Quran va Oloum-e Tabie'i va Ensani" (Logic of Quranic Commentary, Quran and Natural and Human Sciences). Qom: Publication of Al-Mustafa (PBUH) International University, 2nd Edition, 1394 SH (2015 CE).
- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali. "Nazariyeh-pardazi-haye Elmi Quran" (Scientific Theorizing of the Quran). Quran and Hadith Research Journal, Issue 9, Pages 57-86, n.d.
- Rezaei Isfahani, Mohammad Ali. "Shiveh-haye Tafsir-e Mozui Quran Karim" (Methods of Thematic Interpretation of the Holy Quran). Qura'n and Hadith Research Journal, Issue 6, Spring and Summer, Pages 29-48, 1388 SH (2009 CE).
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir. Al-Madrassa al-Quraniyya (The Quranic School). Center for Specialized Research and Studies of Shahid Sadr, 1421 AH (2000 CE).
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir. Bahuth fi Ilm al-Usul (Researches in the Science of Principles of Jurisprudence). Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence, 1416 AH (1995 CE).
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqir. Iqtaduna (Our Economy). Qom: Library of Islamic Eminent, 1417 AH (1996 CE).
- Sayyid Qutb. Fi Zilal al-Quran (In the Shade of the Quran). Beirut: Dar al-Shorouh, 1400 AH (1979 CE).
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein. Al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Scale in Quran Interpretation). Qom: Islamic Publications Office of the Society of Teachers of Qom Seminary, 1417 AH (1996 CE).
- Tusi, Mohammad Reza; Alami, Abdul-Ra'uf. "Rabeteh Marja'iyat-e Elmi Quran ba Jahani, Javedangi va Jam'iyat-e Quran Karim" (The Relationship of the Scientific Authority of the Quran with Timelessness, Eternity, and Universality of the Holy Quran). Collection of Articles from the First Congress of the Holy Quran and Humanities, Qom: Al-Mustafa (PBUH) Publishing, 1396 SH (2017 CE).
- Velayati, Ali Akbar. "Naqsh-e Shi'eh dar Farhang va Tamaddon-e Islam va Iran" (The Role of Shia in Islamic and Iranian Culture and Civilization). Tehran: Amir Kabir Publishing, 1390 SH (2011 CE).